

DE SOCIOLOGIE RONDOM 1900

Een wetenschap in twee

F.L. van Holthoon

In een dissertatie recentelijk verdedigd beschrijft Heilbron *Het Ontstaan van de Sociologie*. Zijn verhaal eindigt bij Comte, maar hij erkent: "Met Comte was de sociologie in Frankrijk denkbaar geworden, het duurde evenwel tot Durkheim voordat ze ook beoefenbaar werd."¹ Deze opmerking zou men kunnen veralgemenen. Vele aanzetten tot een sociale wetenschap zijn er in de achttiende en negentiende eeuw geweest, maar pas de generatie geleerden - in Amerika en Europa - rondom 1900 maakte dat de sociologie een praktische wetenschap zou kunnen worden.

In 1900 was het overigens nog niet zo duidelijk waarin de sociologie zich onderscheidde van andere wetenschappen die sociale verschijnselen bestudeerden. In een nog steeds lezenswaardige weerlegging van het marxisme gebruikte Thomas Masaryk 'sociologie' min of meer als een synoniem voor socialisme of een studie van de sociale kwestie.² De marxisten van 1900 hadden uiteraard veel belangstelling voor de sociale kwestie maar aan een wetenschap ter bestudering van de 'burgerlijke' samenleving hadden zij minder behoefte, want voor deze door het kapitalisme gedomineerde samenleving hadden zij uitsluitend negatieve belangstelling. Zij gebruikten het woord dan ook niet.

In Frankrijk leek Durkheim op dat moment een begin te hebben gemaakt met een sociologische wetenschap die een belofte inhield voor de toekomst. Hijzelf werd in 1906 te Sorbonne benoemd op een leerstoel, waarbij sociologie een deel van zijn opdracht werd.³ Hij was een intellectuele nazaat van het positivisme van Comte, degene die het woord 'sociologie' verzonnen had, en zijn benoeming in Parijs betekende dat hij voor zichzelf en zijn aanhangers werkzaam in de provinciale lycées en universiteiten, voor het nieuwe vak een gevestigde positie had verworven. In 1897 stichtte hij bovendien het tijdschrift *'Année Sociologique'* dat nog steeds een model is van een wetenschappelijk tijdschrift. De artikelen waren baanbrekend, de recensies informatief en het redactionele beleid werd gekenschetst door overzichtelijkheid en systematiek.

1 J. Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie* (Amsterdam 1990) 281.

2 Th.G. Masaryk, *Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus* (Wenen 1899) 3.

3 T.N. Clark, *Prophets and patrons, the french university and the emergence of the social sciences* (Cambridge, Mass. 1973) 164. In 1902 werd Durkheim als chargé d'études aangesteld voor het vak Science de l'éducation; één van zijn onderwerpen was 'morale et sociologie'.

Des te meer valt het op dat Durkheim in zijn tijdschrift voor de sociologie eigenlijk geen aparte plaats inruimt. Het richt zich op de studie van het sociale verschijnsel en plaatst en behandelt naast sociologische (in de huidige betekenis) ook sociaal-psychologische en antropologische studies.⁴ In een boekje over de 'Regels van de sociologische methode' maakt Durkheim een onderscheid tussen 'sociale' en 'individueel-psychische' verschijnselen.⁵ In dit opzicht benaderden Durkheim en zijn school sociale verschijnselen op dezelfde interdisciplinaire manier als de met hen rivaliserende richting van de *Annales*. Bovendien bestond er in 1900 de concurrerende uitdrukking 'Social Science', die vooral in Engeland gebruikt werd in het empirisch onderzoek dat Booth en Rowntree hadden verricht naar de armoede in Londen en York.⁶

De Wilde heeft onlangs betoogd dat de sociologie pas een zelfstandige discipline is geworden op het moment dat de behoefte ontstond om het werkterrein van deze wetenschap af te grenzen van de andere menswetenschappen.⁷ Rond 1900 was dat moment kennelijk nog niet gekomen. Bovendien is er nog een factor die het beeld van de (proto-)sociologie rondom de eeuwwisseling gecompliceerd maakt. De moderne sociologie heeft een voorgeschiedenis die op twee plaatsen begint: in Europa en Amerika. Van wederzijdse beïnvloeding is geen sprake geweest. Dit feit van de dubbele oorsprong van de sociologie doet de vraag rijzen waarom bij een terugblik geleerden als Pareto, Durkheim, Simmel en Weber beschouwd worden als de klassieke grondleggers van de sociologie. Het antwoord op deze vraag is een detail in een gecompliceerd verhaal. Wil men in dit verhaal duidelijkheid scheppen dan moet men aandacht besteden aan de volgende zes punten:

Ten eerste heeft de Amerikaanse sociologie een autonome ontwikkeling doorgemaakt die beantwoordde aan het geestelijke klimaat en de materiële behoeften van de Amerikaanse samenleving. In de tweede plaats is de Europese sociologie het antwoord van Weber, Durkheim en anderen op het irrationale klimaat in het Europa van het Fin de Siècle geweest. Dit feit maakt dat de Europese sociologie onder een ander gesternte geboren is dan de Amerikaanse. Het derde punt is dat de Amerikaanse sociologie van huis uit sterk empirisch

4 De hoofddeling van onderwerpen in de jaargang van 1900 is *Méthodologie*, *Sociologie religieuse*, *Sociologie juridique et morale*, *Sociologie criminelle et statistique morale*, *Sociologie économique*, en *Morphologie sociale*. Clark schrijft over zijn sociologie: "Sociology was thus the study of economic, legal, religious and other social facts gleaned by specialists, and the summation of principles from these areas into a systematic and integrated theory." (*Ibidem*, 171)

5 E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique* [1895] (Parijs 1927) 19. Een sociaal feit onderscheidt zich van een 'manifestation individuelle' door 'une contrainte extérieure' en het gaat er om een sociaal feit te aanvaarden als een ding onderworpen aan een eigen wetmatigheid.

6 Cf. M. Bulmer, K. Bales en K.K. Sklar (eds.), *The social survey in historical perspective, 1880 - 1940* (Cambridge 1992).

7 R. de Wilde, *Discipline en legende, de identiteit van de sociologie in Duitsland en de Verenigde Staten, 1870 - 1930* (Amsterdam 1992).

gericht was. Parsons heeft een beroep gedaan op de denkbeelden van Weber, Durkheim en anderen om voor deze sociologie een alomvattende theorie te scheppen. In het kader van deze poging heeft hij aan hen de status van 'klassieke' sociologen gegeven.⁸ Ten vierde is het zo dat in Frankrijk na Durkheim de belangstelling voor de sociologie verflauwde, en dat in Duitsland Hitler een einde gemaakt heeft aan de Duitse sociologische traditie. Na de Tweede Wereldoorlog was er in Europa een sterke behoefte aan een wetenschap die de uitbouw van de verzorgingsstaat zou kunnen begeleiden. De Amerikaanse sociologie stond model voor deze wetenschap. Langs deze omweg, zo luidt het vijfde punt, zijn de 'klassieke' sociologen ook de grondleggers van de Europese sociologie geworden. Heeft Parsons deze zogenaamde klassieke sociologen echter terecht geadopteerd? Deze vraag behelst het principiële uitgangspunt van mijn opstel. Ten slotte is het zo, dat op Parsons' behandeling van de grondleggers van de Europese sociologie van alles is aan te merken, maar dat hij op een beslissend punt gelijk heeft. Zij waren de grondleggers omdat zij enerzijds de autonomie van het sociale erkenden, anderzijds de industriële samenleving aanvaardden als een werkbare en morele orde die hervormd en in stand gehouden kan worden.

De autonome ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie

Rond de eeuwwisseling steeg het aantal mensen dat naar de Verenigde Staten emigreerde naar een hoogtepunt. De immigranten kwamen uit alle hoeken van Europa, terwijl na 1900 ook het aantal Aziaten toenam. Terzelfder tijd industrialiseerde Amerika en kwamen velen van deze immigranten in de grote steden terecht die zelf ook een produkt waren van deze industrialisatie. Zo ontstond een betrekkelijk chaotische situatie die de vraag deed rijzen wie waar woonde en onder welke omstandigheden.

In de industriële samenleving werden de smaak en de behoeften van de consument voor de producenten interessante gegevens. Zo ontstonden in de visie van de plannenmakers, zoals Boorstin dat zo aardig noemt, 'statistical communities', waarbij de statistiek de mensen onderscheidde naar afkomst, leeftijd, geslacht, politieke voorkeur, smaak en al die andere variabelen die in *survey-studies* gedefinieerd kunnen worden.⁹ Amerika werd het land, waar de sociologische *surveys* een grote graad van nauwkeurigheid en onderscheidend vermogen bereikten. Bekende produkten van deze *survey-studies* zijn de Kinsey-rapporten over de seksuele gedragingen van Amerikaanse mannen en vrouwen

8 Voor de goede orde: Parsons gebruikte deze term overigens niet.

9 D.J. Boorstin, *The Americans, the democratic experience* (New York 1973). Boorstin citeert het eerste hoofd van het census bureau die in een toespraak tot de American Statistical Association in 1914 het volgende zei: "The science of statistics is the chief instrumentality through which the progress of civilization is now measured, and by which its development hereafter will be largely controlled." (Aldaar 172)

en Stouffers studie van de Amerikaanse soldaat tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁰

Naast de *surveys* kwamen de *community studies* tot ontwikkeling. Warner in *Yankee City* en de Lynds in *Middletown* lieten zich door antropologen inspireren tot een studie van een lokale gemeenschap, waarbij de onderlinge samenhang van de gemeenschap centraal stond.¹¹ De vergelijking met de antropologische studie van een tribale samenleving was tevens interessant omdat antropologen het begrip cultuurpatroon gebruikten om de systematische samenhang van leefregels en omgeving aan te geven. De antropologe Ruth Benedict paste dit begrip toe op grote en meer ingewikkeld samengestelde samenlevingen. En de Amerikaanse sociologen volgden haar in zoverre na, dat zij veronderstelden dat de Amerikaanse samenleving een dergelijk centraal regelsysteem had.

De eerste sociologische afdeling werd gesticht aan de universiteit van Chicago. De stichter van de Chicago School, Albion Small, noemde sociologie een wetenschap "with its decks cleared for action".¹² En een andere belangrijke vertegenwoordiger van deze school, R.E. Park, schreef in 1936: "Human society (...) is organized on two levels, the biotic and the cultural. There is a symbiotic society based on competition and a cultural society based on communication and consensus."¹³ Deze twee citaten geven kort en bondig het programma van de nieuwe wetenschap weer. Het doel van de sociologie is sociale hervorming en die hervorming moet leiden tot samenwerking en consensus.

Lester Frank Ward geldt gewoonlijk als de grondlegger van de Amerikaanse sociologie. Hij dankt die reputatie aan het feit dat hij het opnam tegen het sociaal-darwinisme, waarvan in Amerika de Engelsman Herbert Spencer de leidende figuur was. Volgens Spencer was *laissez faire* het meest efficiënte sociale middel om de 'survival of the fittest' te bewerkstelligen. Het is duidelijk dat een dergelijk standpunt de studie van de omstandigheden waaronder de mensen handelen en denken, dat wil zeggen de studie van het sociale aspect, overbodig en irrelevant maakt. De moderne sociologie is in de eerste plaats een produkt van het verzet tegen de omstreeks 1900 dominante sociaal-darwinistische stroming zowel in Europa als in Amerika. Ward komt dus de eer toe dit verzet te hebben ingeleid. Hij schreef in zijn *Dynamic Society*:

To overcome (...) [the] manifold hindrances to human progress, to check (...) [the] enormous waste of resources, to calm (...) [the] rhythmic billows of hyper-action and reaction, to secure rational adaptation of means to remote ends, to prevent the natural

10 Stouffers werk verscheen in 1949 als deel in het vierdelige werk *Studies in social psychology in World War Two*; A.C. Kinsey, *Sexual behavior in the human male* verscheen in 1948; in 1953 volgde *Sexual behavior in the human female*.

11 Lloyd Warner, *The yankee city* I-V (New Haven 1941); R. en H. Lynd *Middletown*, en R. Lynd, *Middletown in transition* (New York 1937)

12 Albion Small, *The meaning of social science* (1910) 242; geciteerd bij F. Jonas, *Geschichte der Soziologie* IV (Rororo 1969) 107.

13 R.E. Park, 'Human ecology', *American Journal for Sociology* 42 (1936) 13; geciteerd bij Jonas, 128.

forces from clashing with the human feelings, to make the current of physical phenomena flow in the channel of human advantage - these are some of the tasks which belong to the great art which forms the final or active department of the science of society - this, in brief, is DYNAMIC SOCIOLOGY.¹⁴

Wat opvalt in dit citaat is dat Ward, evenals zijn sociaal-darwinistische tegenhanger Charles Sumner, uitging van een ontwikkelingsperspectief. Het dispuut tussen hen was of de wetenschap dit proces kan sturen of niet. Voor beiden was de idee van de vooruitgang een leidraad voor hun denkbeelden over staat en samenleving en door deze optimistische visie op de toekomst onderscheidden zij zich kenmerkend van hun Europese vakgenoten. Parsons zou in 1937 schrijven: "Spencer is dead".¹⁵ En inderdaad, het sociaal-darwinisme, dat in Amerika en Europa rond 1900 de dominante stroming was in de sociale wetenschappen, had afgedaan. Wards boek stond aan het begin van een hervormingsbeweging in Amerika die uitmondde in de New Deal van Roosevelt. In twee opzichten onderscheidde deze beweging zich van zijn Europese tegenhanger. De Amerikaanse 'liberals' of 'progressives' richtten zich op de bestrijding van concrete misstanden en in tegenstelling tot de Europese socialisten hadden zij geen plan tot revolutie. Zij aanvaardden de grondstelling, zo populair in Amerika, dat iedere Amerikaan het recht heeft zijn geluk na te jagen op de manier die hem goeddunkt. Ook in dit opzicht had de hervormingsbeweging in Amerika een karaktertrek die in Europa veel minder aanwezig was. Amerikanen geloven in concrete maatregelen, niet in structuren. Dit heeft de sociale hervorming een improviserend karakter gegeven. In de filosofische stroming van het pragmatisme vindt men deze twee karaktertrekken (reformisme en een zekere afkeer van planning) terug. De Amerikaanse sociologie is een kind geweest van deze filosofische moeder.

In zekere zin strijdig met deze pragmatische afkomst is de ontwikkeling van het 'sciëntisme' geweest.¹⁶ Intellectuelen staan in Amerika niet hoog genoteerd. Dit wantrouwen tegen de 'egghead' (dat zich zo duidelijk manifesteert in allerlei populistische stromingen en campagnes) maakt dat intellectuelen zich als leden beschouwen van een kleine bedreigde elite, die overigens het lot van Amerika in handen heeft. Deze elite moet dus een manier vinden om het wantrouwen van de gewone man te overwinnen. En hiertoe appelleert hij aan een andere overtuiging van de Amerikaan: zijn geloof in techniek en natuurwetenschap. De socioloog die gezag wilde verwerven voor zijn vak in deze samenleving moest dus kunnen aantonen dat hij meten, verklaren en voorspellen kon. De sociologie van de jaren twintig weerspiegelde duidelijk de ambitie een 'science', dat wil zeggen natuurwetenschap te worden en De Wilde beschrijft

14 L.F. Ward, *Dynamic sociology* I, [1883] (New York 1968) 81.

15 T. Parsons, *The structure of social action, a study in social theory with special reference to a group of recent European writers* [1937] (Glencoe 1949) 311.

16 Deze term ontleen ik aan R.C. Bannister, *Sociology and scientism. The American quest for objectivity, 1880 - 1940* (Chapel Hill 1987).

hoe het 'sciëntisch' criterium werd gebruikt om de professionele socioloog van de amateur sociale hervormer te onderscheiden.¹⁷ En men kan aan zijn beschrijving toevoegen dat deze professionalisering een succes werd. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werd sociologie als discipline aan alle vooraanstaande Amerikaanse universiteiten onderwezen.

Parsons en de klassieken

De ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie vanaf Ward betekende dat deze discipline methodisch en empirisch belangrijke vorderingen maakte, maar dat het vak theoretisch naïef bleef. Parsons wilde in deze situatie verandering brengen. Hij schreef een boek, *The Structure of Social Action* (1937), waarin hij de denkbeelden van Marshall (de econoom uit Cambridge), Pareto, Durkheim en Weber gebruikte om de Amerikaanse sociologie een solide theoretische grondslag te geven. De praktijk was er, Parsons ontwierp de bijpassende theorie.

Wie een verhaal schrijft over de receptie van Webers werk en dat van de overige Europese klassieke sociologen zoals Pareto en Durkheim in Amerika kan niet met Parsons' *The Structure of Social Action* volstaan. Parsons' opvatting over de betekenis en de invloed van deze Europese sociologen wijkt kenmerkend af van Mertons receptie van hun denkbeelden. En Merton was samen met Parsons verantwoordelijk voor de theoretische onderbouwing van de functionalistische school in de Amerikaanse sociologie. Bovendien is de karaktertrek die mij in *The Structure of Social Action* in het bijzonder interesseert, in Parsons' latere werk op de achtergrond geraakt. Deze karaktertrek is het activisme in Parsons' sociologische opvatting. Parsons bestudeerde niet het menselijk sociale handelen op een afstand om vervolgens te concluderen of en op welke voorwaarden de mensen samen kunnen werken. Hij construeerde een stelsel van functionele regels en nam vervolgens aan dat de mensen zich deze regels eigen zullen maken. Parsons' benadering impliceert een activisme in het kwadraat. De functionele maatschappelijke orde is een onvermijdelijk produkt van sociale veranderingen en de socioloog is de verloskundige die deze orde ter wereld helpt brengen.

Parsons hield vol dat de maatschappij-analyses van de denkers, die hij behandelde, convergeerden naar een voluntaristische handelingstheorie. Het zou te ver voeren om precies uit te leggen wat Parsons onder voluntarisme verstaat.¹⁸ 'Convergence' betekent dat Marshall vanuit het utilisme de voluntaris-

17 De Wilde, *Discipline en legende* 88 e.v.

18 Het niet zo gemakkelijk om precies uit te leggen wat Parsons met een 'voluntaristic theory of action' bedoelde. Parsons ging er met Weber vanuit dat de maatschappelijke orde in toenemende mate rationeler wordt. 'Voluntaristic' wil zeggen dat de mensen zich in hun wilsuitingen op deze nieuwe rationele sociale orde gaan richten, en de normen van deze orde gaandeweg innerlijk aanvaarden.

tische handelingstheorie nadert, en Weber vanuit de idealistische denktraditie. Het bewijs van deze convergentie wordt als volgt geleverd:

That one major factor in the emergence of the voluntaristic theory of action lies in correct observation of empirical facts of social life, especially corrections of and additions to the observations made by proponents of the theories against which these writers stood in polemical opposition. (...) Finally, there is the very impressive fact of convergence, that the work of these men who started from markedly different points of view converges upon a single theory.¹⁹

Niemand zal deze cirkelredenering als bewijs willen laten gelden. Giddens constateert dat de these van de convergentie tussen denkbeelden van Durkheim en Weber belangrijk was voor Parsons' eigen theoretische ontwikkeling, maar historisch onjuist is.²⁰ En inderdaad lijken de uitgangspunten van Pareto, Durkheim en Weber (om Marshall als econoom maar helemaal buiten beschouwing te laten) niet op elkaar. Wat deze drie gemeen hebben is een mate van ambivalentie tegenover de moderne maatschappij in wording. De verschijnselen die Parsons positief waardeerde, beschouwden zij met de nodige zorg. Weber schreef niet voor niets dat de ontwikkeling van het kapitalisme en de toenemende rationalisering die daarvan het gevolg is, het individu opsluit in een stalen huis.²¹ En toch, al is dit bewijs voor zijn 'voluntaristic theory' zwak, heeft Parsons gelijk met zijn stelling dat de ideeën van deze schrijvers op een belangrijk punt convergeren. (Ik verwijs de lezer naar de paragrafen waarin deze denkers nader aan de orde komen). Zoals zo vaak in Parsons' boek is zijn toon apodictisch maar zijn intuïtie juist.

Giddens' drie mythen

In het van hem aangehaalde artikel bespreekt Giddens - wat hij noemt - drie mythen omtrent de oorsprong van de sociologie. De eerste is de idee dat de sociologie een produkt is van het conservatieve gedachtengoed. Dit is een stelling die Nisbet heeft uitgewerkt in zijn *The Sociological Tradition*. Ik kan deze stelling geen mythe noemen, hij is alleen eenzijdig. De sociologie vindt zijn oorsprong in twee grondgedachten. De eerste is de ambitie van de sociale ingenieurskunst om een samenleving te ontwerpen die harmonieus en perfect is. De tweede is de bezorgdheid dat de moderne samenleving in wording geen gastvrij huis voor de enkeling kan zijn, omdat daarin geen plaats is voor dierbare traditionele waarden. En men hoeft het lijstje van Nisbets 'unit-ideas'

19 De Wilde, *Discipline en legende* 721-722

20 A. Giddens, 'Die klassische Gesellschaftstheorie und der Ursprung der modernen Soziologie' in: W. Lepenies (ed.), *Geschichte der Soziologie IV* (Frankfurt a.M. 1981) 126

21 Max Weber schrijft 'stahlhartes Gehäuse' door Parsons onjuist vertaald met 'iron cage' en in die vertaling populair geworden, cf. Max Weber, *Die protestantische Ethik I*, (Gütersloh 1981) 1889

maar na te gaan om te beseffen welke rol begrippen als 'community', 'authority', 'status', 'the sacred' en 'alienation' in de hedendaagse sociologie spelen.²²

De tweede mythe volgens Giddens is dat de sociale orde het centrale probleem van de sociologie is en ook altijd geweest is. Bij de behandeling van deze mythe verwijst Giddens in de eerste plaats naar Parsons' behandeling van de klassieke sociologen en in dit opzicht is zijn kritiek terecht. Op deze manier verwaarloosde Parsons de betekenis van Marx' sociologische inzichten en van de conflictsociologie in het algemeen.

De derde en laatste mythe die Giddens signaleert is de mythe van de waterscheiding. Het begrip convergentie bij Parsons wil zeggen dat met Marshall en anderen een nieuwe fase in het sociologisch denken begint. In de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken betekent hun werk een waterscheiding. De rivier die dan ontstaat mondt noodzakelijkerwijs uit in het functionalisme dat Parsons zelf voorstond. Giddens heeft ernstig bezwaar tegen dit beeld, omdat men op grond van deze voorstelling van zaken tot de conclusie moet komen dat het marxisme geen volwaardige sociologie heeft voortgebracht en Giddens heeft zich voor zijn eigen sociologie laten inspireren door Marx en Weber. Het is dus begrijpelijk dat hij de waterscheiding een mythe noemt. Parsons' uitgangspunt dat de generatie sociologen rond 1900 een radicale breuk in het sociologisch denken heeft veroorzaakt, was te absoluut, maar net als bij de mythe van de maatschappelijke orde had hij toch weer gedeeltelijk gelijk. Het is zinvol om de generatie van sociologen rond 1900 te beschouwen als een groep die bepaalde standpunten deelde. Als men de geschiedenis van het sociologisch denken gedurende de negentiende eeuw beziet zijn zij de eersten geweest die de industriële samenleving in wording tot uitgangspunt van hun beschouwingen genomen hebben. Daarmee houdt Parsons' gelijk op, want hun visie op deze samenleving is lichtjaren verwijderd van de opgeruimde kijk die Parsons had op de toekomst van de moderne maatschappij. Parsons aanvaardde de rationalisering van het leven als een menselijke verworvenheid, Weber en Durkheim bezagen hetzelfde proces met gemengde gevoelens. Weber erkende dat de rationalisering van het maatschappelijk leven onvermijdelijk is, maar hij constateerde bovendien dat het individu door dit proces in een dwangpositie raakt. Deze somberheid en ambivalentie, waarvoor Parsons geen enkele aandacht heeft, zijn een aanwijzing dat de moderne sociologie in Europa in een totaal ander geestelijk klimaat tot ontwikkeling is gekomen dan de tegenhanger in Amerika. In Amerika heerste rond de eeuwwisseling de vooruitgangsidee nog ouderwets. In Europa was een irrationalistische Fin de Siècle stemming die zijn sporen in het werk van de zogenaamde klassieken heeft achtergelaten. Aan dit irrationalisme zullen we dan ook nader aandacht moeten besteden.

22 R.A. Nisbet, *The sociological tradition* (Londen 1967).

De Europese sociologie en de renaissance van het rationalisme

Het beste boek over het intellectuele klimaat rond 1900 is nog steeds Stuart Hughes' *Consciousness and Society*. Hij beschrijft hoe een aantal geleerden, filosofen, historici en sociale wetenschappers zich afvroeg hoe men de massamenleving in wording kon sturen en welke nieuwe methoden en inzichten men voor dit doel moest ontwikkelen. De belangrijkste opmerking die men kan maken bij het beeld dat hij oproept is, dat al deze geleerden zich moesten ontworstelen aan het heersende klimaat van irrationalisme.²³

Sociale wetenschap, zo schreef ik eerder, wordt pas zinvol wanneer de autonomie van het sociale verschijnsel erkend wordt. Durkheim gaf aan deze erkenning principieel gestalte. Volgens hem (en de andere geleerden die wij nu als de grondleggers van de sociologie beschouwen volgden hem in dit opzicht) is sociaal gedrag een produkt van de situatie waarin individuen handelen en niet van de erfelijke massa die ieder individu met zich mee draagt.

Zou men zich echter houden aan een eigentijdse definitie van sociologie dan zouden de sociaal-darwinisten - die deze autonomie van het sociale ontkenden - ongetwijfeld gezien zijn als de vertegenwoordigers van de meest moderne wetenschap met de grootste belofte voor de toekomst. Daarom kan in dit opstel een nadere kennismaking met het sociaal-darwinisme in Europa niet achterwege blijven. Na een paragraaf over het irrationalisme en de sociologie van Gumpłowicz kom ik dan vervolgens op de auteurs terug die Parsons als de grondleggers van de theoretische sociologie beschouwde.²⁴

23 H. Stuart Hughes, *Consciousness and society. The reorientation of European social thought, 1890-1930* (New York 1958) 55-56: "The social thinkers of the 1890s were concerned with the irrational only to exorcise it."

24 Marshall laat ik daarbij buiten beschouwing. Marshall was een groot econoom, maar de orde van de industriële maatschappij was voor hem een gegeven dat hij als econoom (en Engelsman) verder niet ter discussie stelde. (Zie Keynes' schitterend biografisch opstel: Alfred Marshall, *Essays in biography, collected works* X (Londen 1973) 173: "As a preacher and pastor of men he was not particularly superior to other similar natures. As a scientist he was, within his own field, the greatest in the world for a hundred years.") Zijn werk neemt in Parsons' analyse zo'n grote plaats in omdat Marshalls betrekkelijk losse opmerking dat de functionering van deze orde de operationaliteit van zekere normen en waarden Parsons goed uitkwam: de socioloog bestudeert het regelstelsel, waarvan de econoom de praktische toepassing analyseert. Aan dit voorbeeld kan men zien hoe verwant de Engelse en Amerikaanse intellectuele cultuur is en was. Parsons' denkbelden sluiten naadloos aan bij die van Marshall, omdat ook hij de functionering van de industriële orde als gegeven aanvaardde. Dit gegeven was voor de continentale sociologen nu juist het probleem. Ik schrijf dit over een man die een grote kennis van met name de Duitse sociologie had.

Het tijdperk van het irrationalisme en de sociologie van Gumplowicz

Door de stichting van het Duitse keizerrijk verscherpten zich de politieke verhoudingen binnen Europa. De publieke opinie werd in de periode vanaf 1870 tot de Eerste Wereldoorlog beheerst door vraagstukken van internationale rivaliteit. De kranten stonden bol van imperialistische incidenten. In gedachten bouwde men reeds de spoorweg van Kaapstad naar Cairo, in werkelijkheid liet men slagschepen van stapel lopen. Gaandeweg ontstond in brede kring de stemming dat een oorlog niet alleen onvermijdelijk, maar ook noodzakelijk zou zijn. De periode van 1870 tot 1914 wordt gewoonlijk het imperialistische tijdperk genoemd. Men zou imperialisme door irrationalisme kunnen vervangen, waarbij het imperialisme als een van de typische uitingsvormen van dit irrationalisme beschouwd kan worden. De vraag daarbij is wat we in dit verband onder irrationalisme moeten verstaan. Men moet die vraag beantwoorden zoals men een ui schilt: rok voor rok.

In deze periode breekt het inzicht door dat de enkeling lang niet altijd rationeel handelt. Of liever gezegd dat het feit dat hij niet altijd verstandige middelen zoekt om zijn eigen belang te dienen, niet een gevolg van een gebrek aan verstandelijke vermogens is (of aan informatie), maar te wijten is aan een overdaad aan agressie die de enkeling onvoorspelbaar maakt in zijn gedrag. Men kan niet zeggen dat geleerden uit de vroege 19e eeuw of uit de Verlichting geen oog hadden voor de irrationaliteit van de mens, maar zij troostten zich met de gedachte dat men met de juiste middelen een kind kan opvoeden tot een redelijk, volwassen mens. Op zichzelf is dit inzicht geen vorm van irrationalisme, eerder het tegendeel. Maar in deze tijd ging dit besef samen met de idee dat een mens pas zijn menselijke waarde bereikt, wanneer hij de kans krijgt zijn driften uit te leven. Door zijn aandrift komt de enkeling tot ware grootheid, als kunstenaar, als leider, als goeroe. Dit was Nietzsche's boodschap, maar deze maakt hem nog niet tot een profeet van het irrationalisme, want volgens hem wordt deze grootheid pas bereikt, wanneer het individu zijn driftleven weet te sublimeren en daardoor rationeel beheersbaar maakt. Wie Nietzsche leest zal het opvallen dat hij bijzonder hatelijk kan schrijven over ieder goedkoop beroep op instincten en gevoelens. Nietzsche's gesublimeerd individu is een eenzame held, die zich distantieert van het klootjesvolk, een roepende in de woestijn.

Maar als we de volgende rok afpellen komen we tot de kern van het laatnegentiende eeuwse irrationalisme. De verheerlijking van het individu krijgt als complement een beroep op mythische grootheden als het volk, de natie, het ras. Dit beroep heeft een geweldige respons in brede lagen van de bevolking gehad. Het betekent de opkomst van nationalisme die uiterst vaag geformuleerde vormen van solidariteit suggereren en die een vijandbeeld hebben dat het van sterke emoties en niet van verstandelijke argumenten moet hebben. Deze irrationalistische stroming heeft politieke maar ook intellectuele implicaties. Dit was de tijd, waarin de mislukte intellectueel de kans krijgt een rol van betekenis te spelen. *Rembrandt als Erzieher* werd een bestseller. Bij herlezing - in het licht

Max Weber in Lauenstein in 1917. Uit: E. baumgarten, *Max Weber, Werk und Person* (Tübingen 1964).

van de sobere wijsheid van een eeuw later - bevat het wartaal.²⁵ Maar ook de wetenschappelijke kwaliteitsprodukten zijn doordrongen van dit irrationalisme. Binnen de sociologie is het sociaal-darwinisme een vorm van irrationalisme en de sociologie krijgt geen kans zich tot de wetenschap van het sociale te ontwikkelen zolang dit sociaal-darwinisme dominant is. Laat ik dit ingewikkelde en subtiële punt toelichten aan de hand van Gumpłowicz' standpunt over het karakter en de functie van wat hij de sociologie noemde.²⁶

Gumpłowicz omschreef de sociale omgeving als een vijandige wereld, waar de regels van de individuele moraal niet gelden. "Den Forderungen der Ethik können nur die Individuen Rechnung tragen; die Gesellschaften folgen blindlich elementaren Kräften. Von einem Gewissen kann nur beim einzelnen die Rede sein; die sozialen Gesamtheiten haben kein Gewissen."²⁷ Uit deze inschatting van het sociale gebeuren trok hij in een hoofdstuk getiteld "positive Ethik" de volgende les: "Das Sozialinteresse aber ist einer fortschreitenden Entwicklung

25 A.J. Langbehn, *Rembrandt als Erzieher* [1890] (Stuttgart 1936), deze editie in de Groningse Universiteitsbibliotheek is de 85ste tot 90ste oplage. Typisch rommel die in de Nazi-tijd populair was.

26 Ludwig Gumpłowicz (1838-1909), deze Poolse Oostenrijker was hoogleraar bestuurskunde in Graz. Zijn bekendste werk is *Der Rassenkampf* (1909), waarin hij de theorie uitwerkt dat de staat een produkt is van de strijd tussen de rassen, waarbij uiteindelijk één ras de andere overheerst.

27 L. Gumpłowicz, *Grundriss der Soziologie* (Innsbruck 1926) 151.

fähig. Vom Interesse für Horde, Familie, Stamm und Volk entwickelt es sich bei Kulturvölker zum Nationalinteresse."²⁸ In een ander werk concludeerde hij dat voor de betrekkingen tussen staten de sociologie slechts "die Bedeutung eines orientierenden Mittels" kan hebben, terwijl deze binnenlands een instrument in de hand van de heersende klasse is om noodzakelijke ontwikkelingen te bevorderen en onnodige conflicten te vermijden.²⁹

Gumplowicz was een positivist: het sociale gebeuren wordt door ijzeren wetten geregeld. Hij was een darwinist: het verkeer der volkeren wordt bepaald door een nietsontziende strijd. Hij was een irrationalist: sociaal gevoel staat gelijk aan bloedverwantschap; door de ontwikkeling van de cultuur wordt deze primitieve sociale verbondenheid overgedragen op de nationale staat zonder dat op enige manier gerechtvaardigd wordt waarom zo iets mythisch als de nationale staat het hoogste menselijk goed is.

Gaat het niet te ver Gumplowicz een irrationalist te noemen? De man had - zo zou men kunnen zeggen - een wat donkere kijk op het menselijk gebeuren, maar aan de andere kant was zijn inschatting niet ontbloeit van ieder realisme. Mijn antwoord is dat zijn verabsolutering van het menselijk conflict een volstrekte ontkenning van een basis-principe van de moderne tijd inhoudt: samenwerking. Aan de oppervlakte werd de periode 1870-1914 gekenschetst door de wedijver der imperialistische grootmachten, maar de structuur van de internationale economie was gebaseerd op een onbelemmerde uitwisseling van grondstoffen en fabrikaten. De geïndustrialiseerde economieën vulden elkaar aan. Imperialisme, schreef Schumpeter, is een vorm van atavisme.³⁰ Voor Krupp of Vickers mag het interessant zijn wie locomotieven levert aan Duits Oost-Afrika, maar macro-economisch maakt het niet uit wie de order krijgt. In deze periode vond een rationalisering van productieprocessen plaats die de onderlinge afhankelijkheid van mensen en massa's onderstreepte. Iedereen in de Europese staten had deel aan de globale welvaartsvermeerdering. Ook de arbeiders kregen belang bij een orde die alleen door vrede gediend kon worden. Niettemin werd de trom voor de oorlog geroerd.

Het typische van Gumplowicz' sociologie is dat hij nauwelijks plaats inruimt voor het sociale als verschijnsel en als studieobject. Pas wanneer men aanneemt dat menselijk gedrag het produkt is van de omgeving en niet van biologisch bepaalde faculteiten heeft de socioloog een studieobject. Alleen wanneer men onderkent dat de moderne samenleving de uitkomst is van een rationaliseringsproces dat door conflict onderbroken wordt en dat samenwerking veronderstelt, schept men een basis voor de sociologie als wetenschap. Parsons had goed begrepen dat een wetenschap als de sociologie alleen zin heeft voor wie dit gegeven van de moderne samenleving accepteert. En tot dit inzicht kwamen Pareto, Mosca, Durkheim, en Weber; ieder op zijn eigen wijze.

28 Ibidem, 236.

29 L. Gumplowicz, *Sozialphilosophie im Umriss* [1909] (Aalen 1969) 159.

30 J. Schumpeter, *Imperialism and the social classes: two essays* (New York 1955).

Pareto en Mosca, de functionaliteit van een elite

Over Pareto is wel geschreven dat hij een teleurgestelde liberaal was die om reden van deze teleurstelling fascist werd. De werkelijkheid van Pareto's denkwereld is ingewikkelder. Als *econoom* veronderstelt Pareto dat individuen rationeel kunnen handelen. En zijn grootste en blijvende bijdragen zijn aan de economische wetenschap. Zijn *sociologie* daarentegen veronderstelt dat de mens handelt op grond van diep verankerde driften. Deze veronderstelling is het uitgangspunt van zijn theorie van de circulatie der elites. De 'leeuwen' wisselen de 'vossen' af (een beeld van Machiavelli), de eersten regeren de massa autoritair, de tweede elite doet dit met souplesse. En wat voor leer verkondigt de sociologie? Dat men mensen kan manipuleren door in te werken op hun primitieve instincten. Hoe zijn economie en sociologie met elkaar te rijmen? Pareto veronderstelt dat men een politieke elite nodig heeft om mensen *economisch* hun gang te laten gaan en hen te behoeden voor ontsporingen, waartoe hun natuur hen anders noodzakelijk leidt. Pareto's gedachtengang verklaart misschien zijn sympathie voor Mussolini in zijn eerste dagen als *Duce* (eerlijkheidshalve moet men er bij vermelden dat Pareto de latere niet heeft meegemaakt), maar het is van meer gewicht te constateren dat zijn elite-theorie een naïef technocratische oplossing is van het machtsprobleem in de samenleving.³¹

Mosca, als de medebedenker van de elite-theorie, maakte een politieke ontwikkeling in omgekeerde richting door. Oorspronkelijk was hij tegen de democratie, maar op zijn oude dag - onder de indruk van de opkomst van het fascisme, waarvan hij een verklaard tegenstander was - kwam hij tot het inzicht dat een werkelijk aristocratische elite alleen leiding kan geven in een democratie. Pareto was een technocraat, Mosca een moralist en dit verschil pleit voor de wetenschappelijke opvattingen van de laatste. Sociologie wordt pas interessant als wetenschap, wanneer men aanneemt dat de mensen kunnen samenleven. Deze stelling toegepast op de massa-samenleving betekent dat men erkent dat iedereen in die samenleving niet alleen de kans moet hebben maar ook de mogelijkheid heeft een waardig bestaan te leven. Democratie is een snijpunt van moraliteit en doeltreffendheid. Mosca's elite-theorie is sociologisch van belang, die van Pareto eigenlijk niet. Als men met beide Italiaanse auteurs van mening is dat een elite een noodzakelijke en functionele groep in de samenleving is dan wordt de vraag interessant onder welke voorwaarden een individu tot deze elite wil behoren. Mosca heeft een antwoord op deze vraag: sommigen hebben meer verantwoordelijkheidsgevoel en meer inzicht in vragen van algemeen belang en willen daarom leiding geven. Voor Pareto is het een verder onbenoemd machtsstreven dat de leden van een elite beweegt, maar dat antwoord bevredigt niet. Als we het er over eens zijn dat we een elite nodig hebben voor de sturing

31 Richard Bellamy, *Modern Italian social theory, ideology and politics from Pareto to the present* (Oxford 1987).

van de samenleving dan zijn we geïnteresseerd in de vraag onder welke voorwaarden we hiervoor de mensen kunnen recruteren die deze taak niet alleen technisch maar ook moreel aan kunnen. Dit is het vraagstuk dat Mosca heeft bezig gehouden.

Durkheim, wetenschap als middel tegen anomie

Op het eerste gezicht was Durkheim van de generatie sociologen rond 1900 degene die de meest zonnige (of in ieder geval minst ambivalente) kijk op de massa-samenleving in wording had. Hij kwam voort uit de school van Saint Simon en Comte voor wie 'sociologie' een sociale ingenieurskunst was en Durkheim heeft hun positivisme uitgewerkt maar niet losgelaten. Streng wetenschap en sociaal reformisme gingen bij hem samen. Het samengaan van orde en vooruitgang (Comte's leus) was het uitgangspunt van zijn sociologie. Uit een klein detail blijkt dat Durkheim de industriële samenleving innerlijk aanvaardde. In zijn proefschrift *De la Division du Travail Social* poneerde hij dat de arbeidsdeling in de pre-industriële maatschappij een *mechanische* solidariteit veronderstelde, terwijl de industriële arbeidsverdeling een *organische* solidariteit noodzakelijk maakt. *Organisch* had een positieve, *mechanisch* een negatieve klank voor zijn tijdgenoten en Durkheim wilde duidelijk maken dat de *organische* arbeidsverdeling van de moderne samenleving een produkt is van de sociale vooruitgang. Deze vooruitgang was niet zonder risico's. Hij waarschuwde: "Mais si la division du travail produit la solidarité, ce n'est pas seulement parce qu'elle fait de chaque individu un échangiste comme disent les économistes; c'est qu'elle crée entre les hommes tout un système de droits et de devoirs qui les lient les uns aux autres d'une manière durable."³²

Aan de sociologie was het voorbehouden om uit te vinden welke rechten en plichten functioneel zijn binnen de industriële samenleving. Het verschil tussen Comte en Durkheim was dat voor de eerstgenoemde dit een ongecompliceerde taak betekende, terwijl Durkheim zwaar tilde aan de opdracht waarvoor hij zich als socioloog gesteld zag. Als zoon van een rabbi was hij in wezen een strenge moralist die beducht was voor de kloof die ontstond tussen technische en morele vooruitgang. Durkheim had dus niet zo'n zonnige kijk op de moderne samenleving. Daarvoor schatte hij de risico's van ontsporing te hoog in.³³

Het risico voor de moderne mens wordt breed uitgemeten in zijn *Le Suicide*. Daarin beschreef Durkheim onder andere de anomische zelfmoord. Wanneer voor een individu oude regels en beperkingen wegvallen, loopt hij het gevaar meer te willen dan hij aan kan. De teleurstelling die volgt ondermijnt de

32 E. Durkheim, *De la division du travail social* [1893] (Parijs 1978) 402-403.

33 De kloof tussen technische en morele vooruitgang werd voor hem tot een persoonlijke tragedie. Zijn zoon sneuvelde in de Eerste Wereldoorlog. Sindsdien was Durkheim een gebroken man.

zin van zijn bestaan. En het individu gaat ten onder niet aan te weinig maar aan te veel mogelijkheden tot zelfverwerkelijking:

"[...] notre sensibilité est un abîme sans fond que rien ne peut combler. Mais alors, si rien ne vient la contenir du dehors, elle ne peut être pour elle-même qu'une source de tourments. Car des désirs illimités sont insatiables par définition et ce n'est pas sans raison que l'insatiabilité est regardée comme un signe de morbidité. Puisque rien ne les borne, ils dépassent toujours et infiniment les moyens dont ils disposent; rien donc ne saurait les calmer. Une soif inextinguible est un supplice perpétuellement renouvelé."³⁴

Dit beeld van een van zijn sociale ankers losgeslagen individualisme vertegenwoordigde in Durkheims visie een centraal probleem van de moderne mens. Hij wordt geconfronteerd met ongekende nieuwe mogelijkheden tot rijkdom, tot geluk, op het moment dat de waarden die hem de weg moeten wijzen hun gezag verliezen. Welke remedie is er voor dit overmatig individualisme?

Dit is in het verband van Durkheims sociologie een knellende vraag. Nisbet schrijft over hem "that to overlook the moral in Durkheims thought is tantamount to overlooking the social".³⁵ Voor hem is een sociaal dilemma een moreel dilemma en omgekeerd. In zijn laatste grote werk *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* gaf Durkheim aan welke de oplossing van dit dilemma kan zijn. Hoofdzakelijk aan de hand van etnografisch materiaal over de inheemse Australiërs wilde hij aantonen dat de godsdienst de collectieve voorstellingswereld van een gemeenschap vertegenwoordigt. Het Heilige is het sociale, kan men zeggen. In de woorden van nog eens Nisbet:

"[...] religion is made by Durkheim into a manifestation of society and its crucial phases, society in turn is made to depend upon a non-rational, supra-individual state of mind that can only be called religious. Between the two, religion and society, there is a functional interplay. It is only because society attains, through sacred-making processes, a limitless majesty over man that his own distinctive qualities of personality and mind are possible. This includes man's most profoundly rational as well as his deepest emotional qualities."³⁶

Maar als de godsdienst een dergelijke centrale plaats in iedere samenleving inneemt, wat betekent dan het feit dat de godsdienst bezig is deze centrale functie in de moderne maatschappij te verliezen? Aan het eind van zijn boek komt Durkheim over deze kwestie te spreken. Hij schrijft dat de wetenschappelijk-logische denktrant in de loop der geschiedenis steeds meer de rol van de godsdienstige voorstelling heeft overgenomen. Zij is bezig meer en meer de contouren van onze morele orde te bepalen. Hoe is het zover gekomen? Doordat de wetenschap steeds meer de uitdrukking is geworden van de collec-

34 E. Durkheim, *Le suicide. Etude de sociologie* (Parijs 1897) 273-274.

35 R.A. Nisbet, *The sociological tradition*, 304.

36 Ibidem, 251.

tieve voorstellingen die onze samenleving mogelijk maken. "Ainsi, la sociologie paraît appelée à ouvrir une voie nouvelle à la science de l'homme."³⁷

Welk een uitzicht op de *majestas* van de sociologie! Sociologische waarheden krijgen de status van religieuze overtuigingen. In zekere zin zijn we terug bij Comte die zich zelf als de hogepriester van de door hemzelf ontdekte wetenschap beschouwde. Maar ook hoe aarzelend was Durkheims conclusie. Zijn boek gaat grotendeels over religieuze overtuigingen die voorbij zijn. Een sociologische wetenschap die de godsdienst als uitdrukking van onze collectieve overtuigingen vervangt is toch op zijn minst gezegd een kredietbenoeming. Als het om Durkheim zelf gaat kan men zeggen dat hij met zijn anomie-begrip een belangrijk crisisverschijnsel in de moderne maatschappij *signaleerde*, maar hij vertelde ons niet het geneesmiddel.

Weber, wetenschap als roeping en beroep

Na deze tamelijk uitvoerige behandeling van Durkheims denkbeelden over mens en maatschappij kan mijn verhaal over Webers reactie op zijn tijd korter zijn. Niet omdat Weber een minder belangrijk socioloog is geweest of iemand was die minder geschreven heeft. Integendeel, in iedere geschiedenis van de sociologie neemt Max Weber een sleutelpositie in, en zijn wetenschappelijke productie is ontzagwekkend geweest. De reden van mijn aanpak is het perspectief dat ik gekozen heb. Binnen dit perspectief zijn Webers denkbeelden over de ontwikkeling van het rationalisme en de functie daarvan binnen de moderne maatschappij het logisch sluitstuk van mijn redenering. Ik constateerde dat voor Pareto rationaliteit manipulatie betekende, dat Durkheim de rationaliteit als een grote belofte voor de toekomst zag - wetenschap, bijna, als een nieuwe vorm van openbaring - maar dat zijn beeld van de functie van deze rationaliteit in de moderne samenleving vaag bleef. Max Weber leerde dat rationaliteit als wezenskenmerk van de moderne samenleving onontkoombaar is. Het individu moet leren - of hij wil of niet - regels te gehoorzamen die gelden in een samenleving die steeds meer rationeel wordt ingericht.

Webers levensloop heeft het aspect van een heroïsche worsteling. Rusteloos is hij bezig geweest om het proces van rationalisering, dat geleid heeft tot de vorming van de moderne maatschappij, te ontleden. Als hartstochtelijk nationalist was hij zeer bezorgd door wat hij zag als het falen van de politieke leiding van het Wilhelminisch keizerrijk. Ondanks zijn engagement streefde hij naar een waardevrije wetenschap die hem in staat stelde afstand te nemen van waarden die hem dierbaar waren. Zijn boodschap was somber: de mens kan maar één weg gaan. Deze gang betekent het verlies van waarden en voorstellingen die de zin van het menselijk bestaan hadden bepaald zonder dat het

37 E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse* [1912] (Parijs 1968) 637.

individuele nieuwe waarden terugkrijgt. In de jaren negentig werden de spanningen Weber te veel. Hij was jarenlang uit de roulatie, niet in staat tot werken.

Rationalisering als proces betekent de vervanging van magische regels en godsdienstige normen door regels die zijn ontworpen voor de beheersing van een door de mens ontworpen systeem. Zij is een produkt van de godsdienstige mens die probeert zin te geven aan zijn bestaan. En in dat streven is de Westerse mens een slachtoffer van zichzelf. Hij schept zich een wereld, waarin voor de godsdienst geen plaats meer is en waarin hij verstrikt is in het web van een bureaucratische orde. In de *Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* schrijft Weber: "Der Puritaner wollte Berufsmensch sein, - wir müssen es sein."³⁸ Met het woord 'Beruf' speelt hij in op de dubbelzinnigheid van het woord. Wat voor de puritein een *roeping* was wordt voor de moderne mens een *beroep*. Daarmee heeft het leven zijn charme verloren en is het streven van de enkeling zinloos geworden. In een passage in zijn *Religionssoziologie* die merkwaardig veel aan Durkheim's beschouwing over anomie doet denken schreef hij:

"Alle "Kultur" erschien, so angesehen, als Heraustreten des Menschen aus dem organisch vorgezeichneten Kreislauf des natürlichen Lebens, und eben deshalb dazu verdammt mit jedem Schritt weiter eine nur immer vernichtendere Sinnlosigkeit, der Dienst an den Kulturgütern aber, je mehr er zu einer heiligen Aufgabe, einen "Beruf", gemacht wurde, ein um so sinnloseres Hasten im Dienst wertloser und überdies in sich überall widerspruchsvoller und gegen einander antagonistischer Ziele zu werden."³⁹

Maar hoeveel tragischer was Webers levensvisie dan die van Durkheim. De cultuur zelf als schatkamer van alle dingen die wij mooi en verheven vinden is een produkt van de rationalisering en kan ons niet behoeden voor de vernietigende zinloosheid van ons bestaan waartoe ons rusteloos streven naar zelfverwerkelijking leidt. Voor Durkheim was rationalisering een belofte, voor Weber een noodlot. Hun definitie van de rede verschilt dan ook kenmerkend. Durkheim hield vast aan het Kantiaanse begrip *Vernunft* (Rede met een hoofdletter), waarbij *Vernunft* de soevereine macht is die onze morele orde bepaalt. Deze *Wertrationalität* was voor Weber hoogstens een tussenstation naar een wereld van *Zweckrationalität* (de begrippen zijn van hem), een wereld van nutsoverwegingen, waarin de markt (dus in feite geen enkele instantie) soverain is.

In zijn *Zerstörung der Vernunft* heeft Lukács er op gewezen hoezeer Webers levensfilosofie beïnvloed is geweest door het irrationalistisch klimaat van het tijdperk waarin hij leefde en werkte.⁴⁰ Zoals vele van zijn tijdgenoten had

38 M. Weber, *Die protestantische Ethik I*, 188.

39 M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* [1920] (Tübingen 1978) 570.

40 G. Lukács, *Die Zerstörung der Vernunft*, [1952] (Neuwied am Rhein 1960). Dit boek is niet vrij van communistische drammerigheid, maar deze leerling van Weber had een bijzonder scherp oog voor irrationele beweegredenen achter Webers sociologie. Zie p. 528, waar Lukács er op wijst dat Weber voor een politiek rijp volk pleitte, voor democratie, maar in de eerste plaats omdat hij er van overtuigd was dat de Duitsers alleen op deze wijze

Weber het gevoel dat door de verzakelijking kostbare menselijke ervaringen verloren waren gegaan. Politiek associeerde hij zich met de 'Weltpolitik' van het keizerrijk. Weliswaar predikte hij wijze zelfbeperking (*Augenmass*) in de politiek en had hij de scherpste kritiek op de wispelturige en ontactvolle buitenlandse politiek van de Wilhelminische regering, maar uit zijn politieke opvattingen wordt niet duidelijk hoe het Duitse imperialisme, dat zozeer verbonden was met de illusies en frustraties van het Duitse keizerrijk, ooit als een verantwoordelijke en realistische politiek was op te vatten. Voor Weber was de Duitse natie een laatst overgebleven ideaal dat zijn landgenoten zou kunnen verbinden in een streven naar een hogere bestemming.⁴¹ Sterk beïnvloed door Nietzsche zag hij zichzelf misschien - het is moeilijk te zeggen - als een figuur die zijn driftleven gesublimeerd had tot *Kultur* en *Vernunft*, maar men krijgt bij Weber sterk de indruk dat hij nooit echt geloofd heeft dat hij zijn zelfverwerkelijking zou kunnen uitdragen in de politiek. Voor Nietzsche was sublimatie tot rationaliteit een puur individuele oplossing, de massa had hij al bij voorbaat opgegeven. De manier waarop Weber zich de rol van Cassandra aanmat wijst in dezelfde richting.

De Eerste Wereldoorlog werkte in zijn geval als een catharsis. In de beroemde rede *Wissenschaft als Beruf*, die hij in 1919 voor een gehoor van studenten in München hield, zei hij:

"Es ist das Schicksal unserer Zeit, mit der ihr eigenen Rationalisierung und Intellektualisierung, vor allen: Entzauberung der Welt, dass gerade die letzten und sublimsten Werte zurückgetreten sind aus der Öffentlichkeit, entweder in das hinterweltliche Reich mystischen Lebens oder in die Brüderlichkeit unmittelbarer Beziehungen der Einzelnen zueinander."

En:

"Wer dies Schicksal der Zeit nicht männlich ertragen kann, dem muss man sagen: Er kehre lieber, schweigend, ohne die übliche öffentliche Renegatenreklame, sondern schlicht und einfach, in die weit und erbarmend geöffneten Arme der alten Kirche zurück."⁴²

Een wetenschap zoals de sociologie heeft alleen een openbare functie zolang zij de technische beheersing van de moderne maatschappij dient. Drie jaar voor zijn dood had Weber zich neergelegd bij het feit dat rationalisering ons bestaan bepaalt en dat voor de wetenschapsman alleen de taak is weggelegd van dit feit het beste te maken door het proces beheersbaar te doen zijn.

een Herrenvolk met wereldpolitieke betekenis konden worden.

41 Cf. W. Mommsen, *Max Weber und die Deutsche Politik, 1890 - 1920*, [1959] (Tübingen 1978) 73 e.v. is nog steeds het beste boek over Webers politieke denkbeelden.

42 M. Weber, 'Wissenschaft als Beruf' in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1982) 612.

Parsons convergentie theorie

Mijn bedoeling met deze behandeling van Pareto's, Mosca's, Durkheims en Webers werk is om aan te tonen dat Parsons conclusie dat hun werk convergeert naar één behandeling van sociale verschijnselen, die dan de sociologische zal moeten heten, nog zo gek niet is. De geboorte van de moderne sociologie is bepaald geweest door de erkenning dat de rationalisering van het leven een werkbare sociale orde oplevert. De beheersing van deze sociale orde is voor Pareto een kwestie van manipulatie; voor Mosca, Durkheim en Weber moet de sociale orde tevens een morele orde zijn, anders kan deze niet functioneren. Als men vooruitkijkt naar de twintigste eeuw dan betekent dit verschil in inzicht de keuze tussen fascisme of democratie en zo geredeneerd kan men vaststellen dat deze drie geleerden verder gekeken hebben dan Pareto. Democratie is niet alleen een hooggestemd ideaal, het is tevens en in de eerste plaats een functionele voorwaarde voor de industriële massa-samenleving.

Dit geconstateerd hebbend moge het duidelijk zijn uit mijn verslag dat Parsons en de sociologen rond 1900 in twee verschillende werelden leefden. Parsons schreef volgens een Amerikaanse traditie, waarin een streven naar moderniteit, naar rationaliteit en ontplooiing van technische middelen als een positief goed ervaren wordt. 'The voluntaristic theory of action' poneert dat de strevingen van de mens, en ontwikkelingen die de resultante zijn van deze strevingen, samenkomen in een trechter die leidt naar een betere samenleving.

Bij Pareto en de andere drie sociologen die in mijn verhaal aan de orde kwamen overheerste een gevoel van dreiging wanneer zij aan de moderne maatschappij dachten. Het aardige van Nisbets boek is dat het ons zo'n duidelijk beeld geeft van de wereld die volgens hen, die nadachten over de negentiende eeuwse staat en maatschappij, verloren gaat. Zij hadden helder voor ogen op welke wijze de pre-industriële maatschappij functioneerde, maar zij waren er niet zeker van dat zij voor de nieuwe industriële maatschappij in wording alternatieve principes zouden kunnen vinden.⁴³ De generatie rond 1900 ervoer deze spanning tussen het oude en het nieuwe als bijzonder smartelijk, omdat zij kinderen waren van het irrationalistisch klimaat van het Fin de Siècle. Zij voelden in zich de neiging om te willen ontsnappen naar een wereld waar het individu zich zelf zou kunnen worden en zij beseften met hun verstand dat deze ontsnapping onmogelijk is. Daarom overheerste bij hen een gevoel van verlies. Zo kon bij Weber de idee opkomen dat de mens moet leven in een gevangenis die hij voor zichzelf gebouwd heeft. Met de idee van het 'stalen huis', waarin de moderne mens moet leven is Weber representatief voor zijn generatie. De Renaissance van het rationalisme is een produkt van een berustend realisme. Bij Webers visie op de moderne mens moet ik denken aan Freuds opstel *Das*

43 Nisbet is niet helemaal consequent in zijn paren van begrippen, maar zonder veel moeite kan men zijn boek zo interpreteren, dat 'community' tegenover 'society', 'authority' tegenover 'power', 'status' tegenover 'class', en 'sacred' tegenover 'alienation' staat.

Unbehagen in der Kultur: het moderne leven is de mens tot last en soms probeert hij die last af te schudden en wordt zijn gedrag irrationeel en aggressief.⁴⁴

Er is dus geen sprake van convergentie van de Amerikaanse en Europese sociologie in de jaren rondom de eeuwwisseling. De 'Theory of voluntaristic action' betekent dat de mens bedoelt wat hij doet. De rationalisering van Weber is een onbedoeld effect. De mens heerst niet souverain over de materie, hij is een gevangene van een proces dat hijzelf in gang houdt en daardoor een gevangene van de collectiviteit. Rationaliteit betekent herstelwerkzaamheden achteraf. De sociologie als wetenschap is onder twee gesternten geboren en Parsons heeft deze geïdentificeerd.

Een nawoord

Clark beschrijft hoe door het toedoen van Durkheim de sociologie zich nestelt in het Franse universitaire bestel. Na diens dood echter raakte de sociologie als academisch vak in verval. De rivaliserende school van de *Annales* ging binnen de geschiedenis en de sociale wetenschappen de dienst uitmaken. In Engeland doet het woord zijn intrede, maar het vak eigenlijk niet. In Nederland kennen we 'voorlopers' als Bonger en Steinmetz, maar de sociologie werd pas na de Tweede Wereldoorlog een vak dat algemeen gedoceerd werd en ook toen pas kreeg het een professionele status. Alleen in het Duitsland van de Weimar-Republiek kwam de sociologie tot wasdom. Daar schrijven in deze tijd sociologen als Mannheim, Gehlen en Alfred Weber. Daar kwam ook de Frankfurter Schule van Horkheimer en Adorno tot bloei. De opkomst van de sociologie als erkend vak was een gevolg van de aanval van Alfreds broer Max op Schmollers 'Sozialpolitik'. Schmoller bepleitte sociaal onderzoek in dienst van de staat. Maar Max Weber wilde dat men een scherpe scheiding maakte tussen een waardevrije sociale wetenschap en waardebepaald politiek beleid. Zo kwam ruimte voor een vak als de sociologie.⁴⁵ In Duitsland bouwde men voort op het werk van de generatie rondom de eeuwwisseling. Deze ontwikkeling werd afgebroken door Hitlers overname van de macht. Veel sociologen emigreerden naar de Verenigde Staten of vonden, zoals Elias en Mannheim, hun toevlucht in Engeland. Na de Duitse nederlaag was er van een autonome Duitse sociologie niets meer over. De weg was vrij voor een gerede aanvaarding van de Amerikaanse sociologie.

44 Volgens H.L. Kaye had Freud een afkeer van Amerika. Voor Freud was het een morele plicht om de last der beschaving te aanvaarden. In Amerika bezweek de elite door neurosis (president Wilson!) onder deze last, terwijl de massa deze last niet eens wilde aanvaarden. Cf. H.L. Kaye, 'Why Freud hated America', *Wilson Quarterly* (Spring 1993) 118-125.

45 De Wilde, *Discipline en legende* 140 e.v.

In 1943 voorspelde Schumpeter dat na de oorlog Amerika en West-Europa zouden overgaan op een socialistische planeconomie.⁴⁶ Het is een voorbeeld dat ook een groot man zich radicaal kan vergissen. Waar blijft wel dat in deze landen na de oorlog de verzorgingsstaat zijn intrede deed. Bij de opzet van een uitgebreid stelsel van sociale verzekering en subsidies had men behoefte aan een wetenschap die informatie kon verzamelen over het gedrag van individuen binnen deze verzorgingsstaat. Deze wetenschap werd de sociologie. En het lag voor de hand dat men voor deze nieuwe wetenschap het model van de Amerikaanse sociologie koos. Amerikaanse sociologen hadden op twee terreinen hun sporen verdiend. Zij hadden veel empirisch materiaal verzameld over de Amerikaanse samenleving en theoretisch hadden zij hun aandacht vooral gericht op het aanpassingsproces van het individu binnen de samenleving. Deze functionalistische kijk werd met graagte in Europa overgenomen, omdat deze direct correspondeerde met het uitgangspunt van de verzorgingsstaat, dat het aan iedere burger binnen deze staat mogelijk gemaakt zou moeten worden volwaardig in het werk en de genoegens van de samenleving te participeren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de crisis van de verzorgingsstaat samenvalt met een identiteitscrisis van deze naoorlogse, Europese, sociologie.

Toen in de jaren zestig studenten in opstand kwamen tegen deze verzorgingsstaat moest met name de sociologie naar Amerikaans model het ontgelden. Zij grepen terug op Marx en zijn minder orthodoxe nazaten. Zo gooiden zij met hun kritiek het kind met het badwater weg. Alleen wie de industriële orde aanvaardt kan deze veranderen. Na een periode van crisis hernam de sociologie zijn rol van praktische en empirische wetenschap. Of de sociologie als zelfstandig vak zal blijven voortbestaan of dat men eerder over 'de sociale wetenschappen' zal blijven spreken, zoals nu de mode schijnt te zijn, zal de toekomst moeten leren. Uit de geschiedenis van de sociologie kunnen we leren dat haar beoefenaars er niet in zijn geslaagd hun vak een in eigen kring aanvaard en erkend theoretisch profiel te geven. De sociologie, zo zou men kunnen zeggen, is een mislukte discipline gebleven.

De vraag blijft over of de generatie van 1900 ons nog iets bijzonders te vertellen heeft. Voor de Amerikaanse vertegenwoordigers van die generatie geldt dat hun werk verouderd is. Voor Durkheim, Weber en ook Pareto is dat minder het geval. Weliswaar kan men terugkijkend signaleren dat zij wel erg negatief oordeelden over de massa-samenleving in wording. Men zal bij hen niet de erkenning vinden van het positieve feit dat in hun tijd voor het eerst de gewone man begon te delen in de globale stijging van de welvaart. Maar hun zienswijze dat rationalisering ook een last betekent voor het individu heeft nog steeds actuele waarde. Nadenkend over de grenzen van ons bestaan kan het werk van deze grote mannen nog steeds een bron van inspiratie zijn.

46 J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (derde editie; Londen 1950); in deze editie is ook een lezing afgedrukt die hij hield op 30 December 1949, vlak voor zijn dood. De titel is veelzeggend: 'The march into Socialism'.

Pieter Harting. Uit: *Mijne Herinneringen. Een autobiografie door P. Harting* (Amsterdam 1961).